



ЛЕКЦІЯ 4.

ФОНЕТИЧНІ ЗМІНИ В ПРОТОУКРАЇНСЬКІЙ МОВІ

1. Фонетична система протоукраїнської мови раннього періоду

-
- Голосні → 11 фонем:
- [ь], [ѣ] – зредуковані, [е], [о], [ě] - довгі, інші – нормальної довготи.
- Передні: [i], [e], [ě], [ь], [e].
- Непередні: [a], [o], [ѣ], [o], [u], [y].

■ Приголосні

- *За місцем творення:* губні - [b], [p], [v], [m];
- середньоязикові - [j];
- задньоязикові - [g], [k], [x];
- передньоязикові - всі інші.
- *За участю голосу й шуму:*
- сонорні - [l], [l'], [r], [r'], [ň'], [n'], [m], [j];
- шумні:
- дзвінкі - [b], [v], [d], [z], [z'], [ž'], [dž'], [g];
- глухі - [p], [t], [s], [s'], [c'], [č'], [š'], [x].

- *За способом творення: проривні - [b], [p], [d], [t], [g], [k],*
- *фрикативні - [v], [z], [z´], [s], [s´], [ž´], [š´], [x], [j];*
- *африкати - [dž´], [č´], [c´];*
- *проривно-прохідні - [m], [n], [n´], [r]; [r´], [l], [l´].*
- Плавні [l], [r] у звукосп. з попередніми [o], [e], [ь], [ъ] між приголосними, а також з попер. [o] на початку слова пред пригол. вимовлялися як звуки складотворчі: *dorga, *berza, *tъrgъ, *zъrno.
- Відмінність між [j] і [i] була невелика.

2. Зміна [je] в [o] на початку

■ **Слова** [o] на східносл. мовному ґрунті перед складом з голосн. переднього ряду, крім [ь]:

- *jezero, *jesenʹ, *jelenʹ, *jedinʹ → ст.-укр. озеро, осень, олень.
- Якщо у наступному складі був [ь] або ж голосний непереднього ряду, зміна не відбулася:
- jeľ, jeho, ст.-укр. юль, юго. Пор. один (з јединь) і єдень (півд.-зах. говори) з (*jedьнь).
- Зміна **під наголосом**!!! Пор.рос. ежевика, ерепениться.
- Аналогія: *jedьna → одьна, *jedinica → одинця, бо одинь (з *jedinʹ).
- Процес розпочався з утрати протетичного [j], а [e] на початку слова - невластивий, отже: [e] → [ö] → [o] → [o].
- У західносл. і південносл. мовах початкове [je] збереглося.

3. Зміна голосних [ɛ], [ɔ] (деназалізація)

- [ɛ] → [ä] *męso → *m'äso, *počęti → *poč'ati
- [ɔ] → [u] *rǫka → *ruka, *dǫbь → *dubь
- [ä], [u] стали звуками нормальної довготи
- [ɛ] у процесі деназалізації міг, очевидно, змінюватися як в [ä], так і в [e]. У південних і деяких західних слов'ян → [e].
- Пор.: укр. п'ять, м'ясо, м'ята, частина, жати, ім'я,
- рос. пять, мята, мясо, часть, жать, имя,
- болг. пет, месо, мента, част, име,
- с-хорв. nêt, mêso, metva, chêt, žeti, име,
- чеські pět, deset, meno, але maso, mاتا.
- Ю.Шевельов: у сх-сл. говірках – не пізніше X ст.

- [ɔ] близький артикуляційно до [u]. Зміна [ɔ] → [u] властива не тільки сх.-сл. діалектам, а й багатьом іншим. Пор. укр. і рос. зуб, дуб, чеське і слов. *zub, dub, ruка*, с.-хорв зуб, дуб, *рука*.
- Деназалізація [ɛ], [ɔ] властива всім слов'янським мовам, крім польської. Пор. польські *mięso, jęsyk, dąb, rąka, ząb, goląb*.
- Пов'язані чергування:
 - [a] - [ин] - [н] (*почати – почну – почин*);
 - [a] - [ен] (*ім'я – імені*);
 - [у] - [м] - [им] (*взяти – візьму, дуги – дму – надимати*)

4. РОЗВИТОК ПОВНОГОЛОССЯ

- Одна з найважливіших слов'янських ізоглос:
[oro], [olo], [ere], [ele] між приголосними.

Умовно *torot, tolol, teret, telet*.

- У сх. слов'ян розвинулося з давніх *tort, tolt, tert, telt*. Звукосп. [or], [ol], [er], [el] між пригол. – різні за характером дифтонги. Довгота складу виражалася або голосними [o], [e] або сонорними [r], [l]. Закон відкритого складу → розвиток складотворчості сонорних, розпад дифтонгів на два звуки.
- Отже, **tor-t → to-r_o-t**.
- Потім → втрата складотв. властивості.
- Відтак: або перестановка, або розвиток голосного.
- У сх. слов'ян → розвиток після [r], [l] короткого голосного, що перейшов у голосний повного творення: **tort → torъt → torot**. Пор. ст.-укр. *корова, борона, молоть, береза, берегъ, черезъ*.

- Розвиток [el] ускладнився додатковими умовами: до втрати сонорними складотворчості у спол. *telt, tylt* відбулася лабіалізація [e], [ь].
- У старопольських діалектах після [r] і [l] виник новий голосний, але його виникнення супроводжувалося редукцією попереднього.
- У півд. слов'ян, старочеських, старопольських → перестановка: ст-сл. *крава, брана, млатъ, младъ*; болг. *крава, брада, млат, бреза*; с-хорв. *крава, брада, млат, бреза*; чеське *krava, brada, mlat*; слов. *krava, mlat, breza, mlieko*.
- Розвиток повноголосся – **кінець VIII - п.п. IX ст.**

5. Рефлекси [ort], [olt]

- Спільносл. [or], [ol] у позиції перед голосним зберігають усі слов'янські мови: ст.-укр. *ораница*, укр. *орати*, *орач*; болг. *ора*, *орач*, с.-хорв. *орати*, *ораница*, польське *orać*, чеське *orati*.

Перед приголосними:

- [or] → [ro], [lo]
- [ol] → [ra], [la]
- Така зміна – у мові східних і західних слов'ян:
- ст.-укр. *робота* (нім. *Arbeit*), пол. *robota*, *ровнь*, *рости*, *lodka*...
- **АЛЕ** *radlo*, *lakomy*, *lanita*

- У мові південних слов'ян:

- **[or]**

→ **[ra], [la]**

- **[ol]**

- Ст-сл. работа, рало, разумъ, расти; с-хорв. *работа, рабити, рало, раван*; словен. *rataj, ladja, lakat*.

- Подвійність рефлексії більшість учених пов'язує з характером давньої слов'янської інтонації:

- при висхідній → *rat, lat*,
- при спадній → *rot, lot*.

■ 6. Ранні рефлекс [ě]

- [ě] в дописемний період у позиції перед складом з наголош. [i] унаслідок регресивної асиміляції розвин. в [i]: **větiĭa* → **vitija*, ст-сл. *вѣтии*, ст-укр. *витии*, укр. *вумія*; **sěnica* → **sinica*, ст-укр. *синица* (корінь *сѣнь*).
- Аналогія: *сісти*, *сидіти*, бо *сидиш*.

■ 7. Звук [o] з початкового [a] в словах іншомовного походження

- Рано запозич. грецькі слова. Грецький короткий [a] на східносл. ґрунті сприймався як [o]: *Оладь* (бл. 941 р.) “рід судна”; *Ольґандрь* (Ізб. 1073 р.), *олтарь*.
- Відбиває сучасна мова: *Олексій*, *Олександр*, *Онаний*, *Опанас* та ін. Рос. *Алексей*, *Александр* та ін. – наслідок акання та впливу ст-сл. мови.

■ 8. Розвиток фарингального [h]

- Час виникнення – по-різному: п-сл. період (П.Фортунатов, О.Шахматов), до XIV ст. (С.Бернштейн), XI-п.п.XII (Р.Аванесов, В.Іванов), Г.І.Півторак: виник – к.VI-п.п.VII в степах, сформ. в IX-X ст.
- Причини – скіфський і сарматський субстратні впливи. Послідовність: [g] → [ɣ] → [h] – втрата змикання, пересування артикуляції назад.
- Найдавніші приклади: *ходъ* замість *годъ* (Ізб. 1073 р.) *кънїхъчи* замість *кънигъчи* (там само). Пропуски [g] - *бѣство*, *рознѣвавъ же ся*, *изниють*.
- Підпис франц. королеви, дочки Ярослава на грамоті 1063 р.: *Ана рѣина* замість *Anna regina* або *Agna regina*.

ЗВУКОВІ ЗМІНИ ДАВНЬОРУСЬКОУКРАЇНСЬКОЇ МОВИ (XI - поч. XIV)

- Фонетична система
давніоруськоукраїнської мови
кінця X - поч. XIVст.

Голосні: *передні* - [і], [ě], [е], [ь], [ä], *непередні* - [у], [и], [ъ], [о], [а].

На письмі: [і] - и, ї; [ě] - ѣ; [е] - є, ѣ; [ь] - ь, [ä] - Ѣ; [у] - ы, [и] - оу, у, ѳ; [ъ] - ъ; [о] - о, ѡ; [а] - а, Ѧ, ѧ.

Нормальної довготи - [і], [е], [а], [у], [и], [о], [ä]. *Зредуковані* - [ь], [ъ].
Дифтонг - [ě].

Приголосні. 1.Склад приголосних Х - поч. XI ст. відрізняється від попереднього періоду тим, що був губно-зубний фрикативн. [f], який ужив. в запозич. словах, переважно з грецької. У кирилиці - дві літери - Ф, Θ (*фарисси, теологу*). Народній мові він невідомий, в усній мові заступали [п], [х], [хв], [в], [т], звідки Пилип, Хома, Хведір, Векла, Текла. Іноді засвоює. літературна мова: *парус*, гр. *φάρος*.

2.У значній частині говорів [g] → [γ] або [h]. Отже, дві фонеми [g] і [h].

2. Рефлекси зредукованих [ъ], [ь]

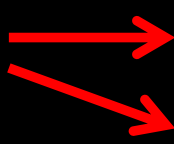
- Слабка позиція:
- В абсолютному кінці слова: *снопъ, столъ, носъ, соль, городъ, кость.*
- Перед складом із голосним повного творення: *дъва, съто, правьда.*
- Перед складом із зредукованим сильним: *жьньць, шьвьць, съньмъ.*

- Сильна позиція:
- Перед складом із зредукованим слабким: *мъхъ, сънъ, снопъмъ, дънь.*
- Перед сонорними [r], [l], за якими стояв інший приголосний (між приголосними): *търгъ, тълстъ, зърно, върба.*
- Під наголосом: *съхнути, въплъ, тьща, дъскы.*
- У сильній позиції перетворилися в [o], [e], у слабкій – занепали. Процес відбувся послідовно. Відхилення лише за аналогією. Пор. *лъбъ* - *лъба*, укр. *лоба*, рос. *лба, рта, мха, лбы, рты, мхы* тощо.
- Процеси занепаду і перетворення в голосні [o], [e] взаємопов'язані.
- Спочатку в перш. складі (др. пол. XI ст.), потім у середніх скл. (др. п. XII ст.).

3. Зредуковані [ъ], [ь] у сполученні з [р], [л]

- Зредуковані в цій позиції мали деякі особл., вони завжди були сильними.
- Зміна *гърбъ* → *горб*, *вълна* → *волна*, *вълкъ* → *вовк* та ін. Поряд із цим - повноголосся: *безмолвиѣ*, *верebныѧ*, *молоницѣ*, *умерель*. Це явище називають другим повноголоссям.
- Друге повноголосся розвив. тоді, коли сполучення [ър], [ъл], [ьл], [ьр] стояли перед приголосними, за яким ішов зредукований у слабкій позиції: *тълкъ* → *толок*, *върхъ* → *верех*.
- Відображення: незначна кількість слів (*терен* ← *тьрнь*, *толок* ← *тълкъ*). Пор. білор. *залоўка*, *вяреўка*, рос. *умереть*, *тереть*, *долог*, *сумеречный* та ін.
- В XI ст. часто на місці *ър*, *ъл*, *ьр*, *ьл* писали *ъръ*, *ълъ*, *ьрь*, *ьль*. Очевидно, такі написання відбивали живомовні риси.

4. Зредуковані [ъ], [ь] після [р], [л]

- У **сильній** позиції  **[o]** - кров, крот
- **[e]** - крест, блеск
- У **слабкій** позиції – рефлекси **неоднакові**.
- У **півн. і східн.** говорах посилися в **[o]** і **[e]**.
- Рос. *дрожать, крошить, глотать* із *дръжати, крьшити, гльтати*.
- У **півд. і зах.** говорах занепали, **[р]** і **[л]** набули складотв. властивості, потім втратили її, виділяючи після себе **[и]**: *глитати, тривога, кришити*.
- У півд.-західних говорах укр. мови відомі й інші рефлекси цих сполучень: **[ре]**, **[ле]**, **[ир]**, **[ил]**, **[ер]**, **[ел]**, **[ір]**, **[іл]**: *слеза, кервавий, кірвавий*.

5. Зредуковані [і], [ы]

- Розвинулися з [ѣ], [ѥ] в позиції перед [ј] та [і]. Позначалися літерами [и], [ы]: *лию, житиє, синиц, мою, старыи*.
- Ці зредуковані не мали самот. фонологічного значення.
- У **слабкій** позиції [і] занепав: *пїју → п'ју, лїју → л'ју, житїє → жит'је*.
- Зредукованого [ы] в слабкій позиції не виявлено.
- У **сильній** позиції [і], [ы] вокалізувалися (під наголосом, перед слабким зред.): *мѣи → мыи → мий, шѣѡ → шїѡа → шия*. Пор. рос. *мой, шея*.
- Отже, [ї] → [і], [ѣ] → [ы], але пізніше [і] та [и] збіглися в одному звукові [и].
- В.В.Німчук: безсумнівні приклади з XIII - XIV ст., не виключено, що з XI - XIII, до занепаду зредукованих.